

УДК 329.7(477)«1905/1906»

*О.М. Федьков, В.О. Магась
(м. Кам'янець-Подільський)*

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПІДГОТОВЦІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ наприкінці 1905 – на початку 1906 року

У статті розглядається спроба скликання Всеукраїнського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки, яка була зроблена представниками національних політичних партій та селянства в період революції 1905–1907 рр.

В статье рассматривается попытка созыва Всеукраинского крестьянского съезда и создания Украинского крестьянского союза, которая была предпринята представителями украинских национальных политических партий и крестьянства в период революции 1905–1907 гг.

The attempt of convocation of All Ukrainian Peasant Congress and organization of the Ukrainian Peasant Union, which was done by the representatives of national political parties and peasantry in the period of revolution 1905-1907, is examined in the article.

На основі організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС) – (масової безпартійної організації селянства), які діяли в Україні у роки Першої російської революції, наприкінці 1905 – на початку 1906 р. розгорнулася робота із скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки (УСС). Діяльність названих організацій в Російській імперії, в Наддніпрянській Україні, засвідчила, що селянство стає серйозною самостійною політичною силою, на що мусять зважати уряд, політичні партії, інші соціальні групи суспільства. Історіографія проблеми дуже обмежена, оскільки безпосередньо їй присвячена лише стаття О.Федькова¹. Метою даної розвідки є охарактеризувати участь політичних партій у підготовці УСЗ та утворення УСС.

Необхідність останніх на Наддніпрянщини обгрунтував член УДП-УДРП В. Шемет. Він писав: «...кожен нарід по-своєму живе, по-своєму також і хазяйнує і на свою землю рідну... має найбільші права... Шануючи дуже постанови з'їзду селянського у Москві, ми, проте, гадаємо, що на Україні земельне питання повинен розв'язувати Всеукраїнський селянський з'їзд, а його скликати повинна Всеукраїнська спілка хліборобська»².

Згадуючи про авторство цих ініціатив видатний громадсько-політичний діяч, у той час член РУП-УСДРП Д.Дорошенко згадував, що справа організації УСС «скидалася більше на авантюру... Двом-трьом людям у Києві спало на думку започаткувати таку спілку й скликати у Києві селянський з'їзд. Зібрали десяток людей, проголосили себе комітетом і видрукували в десятках тисяч примірників плякат з закликом селян на з'їзд, на якому мало бути обговорене земельне питання»³. Наведене твердження не відповідає дійсності, оскільки Д.Дорошенко особисто брав участь лише в технічній стороні справи (розсилці закликів) і перебував в Києві тільки впродовж грудня 1905 р.⁴, а тому погано орієнтувався в організації УСС та запланованого з'їзду.

Насправді ж, сам з'їзд селян в Києві мав відбутися з відома Центрального бюро ВСС⁵, а можливість скликання подібних форумів на рівні національних областей була передбачена програмою Всеукраїнського Селянського союзу⁶. Ідея необхідності скликання обласних з'їздів була подана делегатом Донецького округу ще на Установчому з'їзді ВСС. Він вказав, що є певні особливості, які мають велике значення на місцевому рівні і можуть мало цікавити всеросійські з'їзди, як, наприклад, питання про друк книг українською мовою⁷. Отже, обласні з'їзди мали враховувати існуючі особливості на рівні національних областей.

Крім того на листопадовому з'їзді ВСС делегати з українських губерній (Чернігівської та Полтавської) наголошували на необхідності виділення обласного структурного підрозділу в Всеросійському Селянському союзі⁸. На цьому ґрунті і розгорнулася робота з утворення Української селянської спілки.

Одразу ж після закінчення Делегатського з'їзду ВСС 11 листопада 1905 р. українські делегати, що спеціально затрималися задля цього в Москві, зібралися окремо на нараду. Ними й були започаткована Українська селянська спілка та призначено першу дату Всеукраїнського з'їзду в Києві на грудень 1905 р.⁹. Необхідність проведення цього з'їзду пояснювалася тим, що українські делегати мали виробити спільну позицію до наміченого на початок 1906 р. другого Делегатського з'їзду ВСС у Москві.

Загалом, на листопадовому з'їзді ВСС були присутніми 17 селян-українців, делегати з Харківської, Полтавської, Чернігівської, Київської, Курської губерній та Донщини¹⁰, список яких було знайдено під час обшуку у одного з активних діячів РУП П.Дятлова¹¹. На означеній нараді, окрім селян з України, були присутні представники українських політичних партій, а саме – УСДРП, УСД Спілки (в т.ч. і М.Меленевський) та УДП. Для проведення підготовчої діяльності в Київ було командировано члена РУП-УСДРП Василя Мазуренка¹².

На нараді було вироблено такі організаційні засади майбутнього Всеукраїнського селянського з'їзду:

1. На з'їзд у Київ могли прибути селяни без різниці статі та віросповідання з усіх українських земель, а саме: Київської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Чорноморської губерній, а також Кубанщини. З Донщини, Холмщини, Бессарабії, Таврійської, Курської та Воронезької губерній на з'їзд до Києва могли прислати своїх делегатів ті волості, які вважали себе українськими.

2. Кожна волость могла прислати на з'їзд до Києва одного виборного.

3. Повітові (окружні) і губернські комітети Селянського союзу з України могли послати по два виборних.

4. По два делегати мали право прислати на з'їзд також ті політичні партії, що боролися в Україні за інтереси селянства та робітників¹³.

Таким чином, намічалася досить широке представництво селян, й у разі успіху, рішення такого з'їзду могли би підняти українську справу на якісно новий рівень.

Важливе місце в підготовці УСЗ та започаткуванні УСС належало відомому громадсько-політичному діячеві, члену УРП-УДРП С. Єфремову. Спільно зі своїм однопартійцем М.Левицьким вони брали участь в діяльності Київської філії (а по-суті – інтелігентського бюро) Всеросійського селянського союзу, в яку також входили кадети¹⁴ та

есери¹⁵. Робота в цьому напрямку давала змогу українським лібералам посилити свій вплив на селі. С.Єфремов та М.Левицький обстоювали ідею, що національні та економічні особливості України вимагають самостійної, незалежної від Москви Української селянської спілки, яка могла би бути пов'язана федеративно з російською організацією¹⁶. Поступово українські ліберали повністю перехопили ініціативу з рук російських товаришів і все листування, навіть з центральними органами ВСС, відбувалося через них¹⁷. На всі запити з України про селянський союз, що направлялися членами Київської філії ВСС до С.Єфремова, він відповідав виключно українською мовою, намагаючись таким чином привернути увагу респондентів до національної справи та зацікавити їх нею¹⁸. Крім того, з цією ж метою, у м. Санкт-Петербурзі було надруковано «Протоколи селянського з'їзду» в українському перекладі М.Левицького¹⁹.

Важливою заслугою С.Єфремова стало написання відозви-заклику до селянства про скликання УСЗ, що була надрукована в «Хліборобі» та розповсюджена окремими відбитками²⁰. Поширенням відозви займався Київський комітет організації Українського селянського з'їзду». До нього ввійшли згадуваний вже Д.Дорошенко, С.Тимошенко (члени УСДРП), В. Козловський, К.Хохлич, П.Оправхата та деякі інші особи. Їх діяльність полягала в розсилці поштою по волосним правлінням всієї України (а їх було тисячі) друкованих закликів – відбитків з «Хлібороба»²¹. Окремі відбитки отримали поштою волосні правління Чернігівщини²², Волині²³, Київщини²⁴ та Поділля²⁵. Інколи відбитки з «Хлібороба» розсилалися окремим особам²⁶. Можливо, це було пов'язано з їх політичною приналежністю.

С.Єфремов у згаданому заклику сформулював платформу майбутнього з'їзду:

1. Автономія України з Українською Народною Радою (сеймом) – демократично обраним законодавчим органом;
2. Рівні права і справедливий суд;
3. Прогресивне оподаткування;
4. Широке використання української мови в школах, судах та інших установах;
5. «щоб уся земля народною стала і щоб давали її хліборобам які самі її оброблятимуть, а більше нікому»²⁷.

Загалом, завданням УСЗ селян було їх згуртування задля розв'язання економічних та політичних питань на обласному рівні, а також сприяння розвитку національної самосвідомості²⁸. За даними жандармських органів головувати на з'їзді у Києві мав якийсь Сорокін²⁹.

Всеукраїнський селянський з'їзд спочатку було заплановано на 18 грудня 1905 р.³⁰ Оскільки головним способом популяризації ідей УСЗ була розсилка друкованих закликів поштою, то для вчасного завершення підготовчої діяльності значною перешкодою стали події найвищого піднесення Першої російської революції. 7 грудня 1905 р. відбулося засідання Київського комітету організації Українського селянського з'їзду на якому прийнято рішення про перенесення його засідань на 5 січня 1906 року. Причинами цього названо страйк пошти, телеграфу, а також Києво-Полтавської та Харківсько-Полтавської залізниць³¹. Насправді ж організатори Українського селянського з'їзду, у зв'язку з оголошенням м. Києва на військовому становищі, просто не хотіли допускати розгону селян збройною силою³². Для активізації підготовчої роботи прийнято рішення звернутися за допомогою до спілкових організацій та політичних пар-

тій, що працювали в Україні серед робітників та селян. Прийнято також рішення на найближчих засіданнях Комітету розпочати розробку детальної програми наступного з'їзду. Останній закликав усіх співчуваючих надсилати в комітет кошти та резолюції селянських сходів³³.

Оголошення про перенесення з'їзду було зроблено в останній момент, тому на місцях не всі були належним чином проінформовані і багато делегатів все ж приїхало до Києва. Але вони мусили повертатися додому ні з чим³⁴.

Про розсилку відбитків з «Хлібороба» з відозвою про скликання Всеукраїнського селянського з'їзду у волосні правління стало відомо Київському губернаторові, про що той повідомив начальника Київського охоронного відділення³⁵. В грудні 1905 р. губернатор Київщини оголосив відозву, в якій заявив, що не допустить ніякого з'їзду і в разі потреби розжене його військовою силою³⁶.

Зрештою, з'їзд так і не відбувся, оскільки його організатори були заарештовані³⁷. Напередодні нового року було ув'язнено кілька членів комітету, зокрема і К.Хохлича³⁸. 29 грудня 1905 р. проведено також обшук на квартирі у С.Єфремова та здійснено його арешт³⁹ за участь у діяльності Київської філії Всеросійського селянського союзу⁴⁰. Оголошення про скасування з'їзду з'явилося в пресі ще в середині грудня 1905 р.⁴¹, однак, незважаючи на це, невелика кількість селянських делегатів все ж приїхала 5 січня 1906 р. до Києва. Вони, з огляду на арешт керівників з'їзду та військове становище, навіть не зробили спроби зібратися⁴². Загалом, посилення репресій в умовах спаду революції унеможливило проведення подібного форуму у Всеукраїнському масштабі.

Виразником ідеї створення УСС та скликання Українського селянського з'їзду стала перша в Наддніпрянщині легальна українська газета «Хлібороб», яка виходила під гаслом «Селяне всієї України, єднайтеся!»⁴³. Вона видавалася в листопаді-грудні 1905 року у м. Лубнах Полтавської губернії відомим національним та громадськими діячем, членом УНП М.Шеметом. Усі п'ять опублікованих номерів «Хлібороба» були присвячені проблемі організації українського селянства⁴⁴. Такою ж спрямованістю відзначалася і газета «Народня справа», що видавалася в м. Одесі іншим членом УНП І.Луценком⁴⁵. Заклик до утворення Селянської спілки на засадах автономії українського народу було також вміщено в газетах «Полтавщина»⁴⁶, «Киевские Отклики» тощо⁴⁷.

Окрім того, у брошурі «Всеросійські селянські з'їзди і Всеросійська селянська спілка» в усіх питаннях, які можуть виникнути у селян з приводу Українського селянського з'їзду, радили звертатися до редакцій газет «Хлібороб» в Лубнах, а також «Киевские Отклики» та «Громадський голос» у Києві⁴⁸. Відомо також, що визначним організаційним центром з організації Українського селянського з'їзду стала редакція газети «Громадська думка», де працював С.Єфремов, куди відвідувачі приходили за вказівками і літературою, скаргами на місцеву владу, запитаннями та довідками⁴⁹. Отже, українська преса проводила значну інформаційну та організаційну кампанію: публікувалися відозви про організацію Українського селянського з'їзду, присуди селянських сходів та інша інформація, газети виступали у якості організаційних центрів з'їзду.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. по всій Україні проводилася агітація серед селянства. Участь у цій роботі взяли представники української інтелігенції, які 29 листопада зібралися в Києві⁵⁰. Окрім усього іншого, вони прийняли постанову про необ-

хідність звернути особливу увагу на пробудження в селянських масах національної політичної свідомості і усіляко сприяти справі проведення Українського селянського з'їзду⁵¹. Розуміючи величезну роль української національно свідомої інтелігенції у справі організаційної допомоги з'їздові, визнаючи за нею роль «заступників українського селянства», на початку грудня 1905 р. Київський організаційний комітет Українського селянського з'їзду звернувся до інтелігенції з відозвою у якій закликав її представників: пояснювати селянам значення об'єднання в селянську спілку; організовувати в селах збори для з'ясування нагальних потреб землеробів та обрання делегатів на з'їзд у м. Київ; оберігати селян від переслідувань та репресій з боку місцевої адміністрації; забезпечувати селян необхідною літературою та інформацією з приводу з'їзду; збирати на місцях кошти для допомоги в організації селянського з'їзду; тримати Київський комітет у курсі стану справ на місцях⁵².

Саме інтелігенція, як найактивніший учасник боротьби за національні права народу⁵³, поставила на порядок денний в Селянських союзах вимогу автономії України.

Подекуди інтелігенція у своїй роботі стикалася з несподіваними труднощами. Так, представник української інтелігенції, що проводив агітацію за програмою ВСС на Херсонщині, спробував пробудити в місцевих селян-українців національну свідомість. Для цього усю свою промову на зборах інтелігент виголосив українською, але селяни сприйняли її як кепкування. Вони зауважили, що і вчитель говорить російською. Інтелігенту, в свою чергу, довелося виправдовуватися і доводити, що до селян він звертався на рідній для себе та для них мові виключно з метою зробити свою промову зрозумілішою для аудиторії. Прагнучи прищепити селянам повагу до рідної мови, інтелігент змушений був наводити приклади ставлення до своєї мови поляків та литовців, пояснювати різницю між російською та українською мовами⁵⁴. Таким чином, подекуди селянам бракувало навіть мінімального національного самоусвідомлення. Для них головним залишалось аграрне питання і представники української інтелігенції вимушені були творити своєрідний «тандем» аграрної та національної платформ⁵⁵, що проявилося і в процесі підготовки Українського селянського з'їзду.

Загалом, рівень політичної та національної свідомості селян по губерніях був неоднаковим. Передували хлібороби Полтавщини, як найсвідоміші. Найменше розуміння національних потреб виявляло селянство Волині⁵⁶.

Про низький рівень усвідомлення селянами сутності, принципів та завдань Всеукраїнського селянського з'їзду говорив в своїх спогадах і С.Єфремов, оскільки саме він консультував простий люд із питань з'їзду: «Розмови були мені надзвичайно цікаві, але здебільшого і сумне од їх надзвичайно враження лишалося. Зверху все було ніби гарно, свідомість велика, громадська течія широка й дужа, але досить було торкнутися землі, справжньої чорноземлі тії, що була для нас ґрунтом і підвалиною руху, щоб почути, що власне ґрунту того немає. Темнота й несвідомість серед звичайних делегатів були такі, що просто руки опускалися й пропадали надії на добрий кінець революції і нашої справи зокрема»⁵⁷.

Як про прикметний із багатьох подібних випадків С.Єфремов згадував про один: спілкування з вчителем церковнопарафіяльної школи с. Чечелівка Гайсинського повіту Подільської губернії П.Ксендзюком⁵⁸ та простим селянином з того ж села. Їх односельці досить пізно довідалися про з'їзд, але все ж відрядили своїх делегатів, оскільки

боялися лишитися без землі. Найбільше С.Єфремова вразило те, що селянин та вчитель вважали його та інших працівників «Громадської думки» (в редакції якої і відбулася означена зустріч) представниками офіційної влади, начальством, яке могло «землю ділити та наділяти». Довго довелося пояснювати їм принципи організації та завдання селянського союзу та з'їзду, аж доки вчитель (людина на селі чи не найбільш інтелігентна) почав щось розуміти. Натомість селянин розумів лише те, що вони спізнались, не виконали доручення громади і в село тепер не можна повертатися. С.Єфремову ледь вдалося відрядити цих подільських селян додому, попередньо забезпечивши їх брошурами та прокламаціями різних політичних сил⁵⁹. Невдовзі, проводячи в с. Чечелівка у П.Ксендзюка обшук, жандарми виявили літературу РСДРП, Української соціал-демократичної спілки, ПСР, ВСС та відбиток з «Хлібороба»⁶⁰. Таким чином, навіть сільська інтелігенція інколи не могла повністю зрозуміти справжніх завдань селянського союзу.

Характерно, що навіть на Полтавщині, де робота із скликання Українського з'їзду набула найбільшого розмаху⁶¹, на перших порах пропозиція внести в програму ВСС поправку місцевого характеру про автономію не мала успіху. Так, на нараді делегатів-селян які прибули в Полтаву для участі в аграрній нараді економічної ради губернського земства лунали голоси проти цієї вимоги. Водночас, на місцях були потрібні пояснення, і все ж на селян ця вимога особливого враження не справляла і їх готовність відстоювати її не була переконливою⁶². Безпосередньо перед Українським з'їздом бачимо вже іншу картину. Ціла низка селянських зборів обговорює питання автономії.

Так, жителі м. Нефорощі Костянтиноградського повіту Полтавської губернії на сході, що відбувся 27 листопада 1905 року, ухвалили присуд у якому зазначалося таке: «Україна мусить мати найширшу автономію, бо вона має свої місцеві властивості і місцеві потреби ми краще знаємо»⁶³. Подібні присуди були також прийняті і в ряді інших сіл Полтавщини: Параскіївці⁶⁴, Карлівці⁶⁵, Кибинцях⁶⁶, Диканьці⁶⁷, Мачухах⁶⁸ тощо. Таким чином, ми бачимо, що в Полтавській губернії ідея автономії за короткий час набула популярності і здобула чимало прихильників. Це стало можливим завдяки діяльності в цьому регіоні осередків найпотужніших національних політичних партій (Української демократичної партії, а після об'єднання з Українською радикальною партією наприкінці 1905 року Української демократично-радикальної партії, Револьюційної української партії, а з грудня того року – Української соціал-демократичної робітничої партії), які зробили багато для пробудження національної свідомості селянства і його організації. Безперечно вони впливали і на діяльність ВСС Полтавщини⁶⁹.

Подекуди в Полтавській губернії підготовка до Українського селянського з'їзду проходила на повітовому рівні. Так, Пирятинський повітовий селянський з'їзд у своїй відозві до населення закликав збиратися на сходи, писати присуди з описом своїх потреб і запровадити у себе волосний чи сільський комітет; обрати з свого середовища виборних делегатів; з'їхатися в повітовому місті (Пирятині), де спільно від повіту обрати делегатів в Полтаву; і після цього остаточно обговорити свої потреби спільно на загальноукраїнському з'їзді в Києві⁷⁰.

Надіслати своїх делегатів на Всеукраїнський селянський з'їзд мав намір також Хорошковський волосний селянський союз Кобелякського повіту Полтавської губернії. Союзом на з'їзд в м. Київ, запланований на 5 січня 1906 р., делегувалися селяни

Д.Маляров та К.Стеценко, але 2 січня 1905 р. членів волосного відділення ВСС було заарештовано, внаслідок чого поїздка не відбулася⁷¹.

На Полтавщині був також прецедент утворення організації Української селянської спілки. У Ковалівській волості Пирятинського повіту в комітет УСС зорганізувалися селяни з 11 сіл. На сході 20 листопада 1905 р. вони прийняли постанову з вимогами націоналізації землі, скликання всеросійських Установчих зборів, надання автономії Україні з національною Народною Радою (Сеймом), запровадження рідної мови у закладах освіти всіх рівнів, прогресивного оподаткування та виборності священників. Сход відіслав до Москви у Центральне бюро ВСС присуд про приєднання до Союзу і створив у Ковалівській волості комітет Української селянської спілки на чолі з селянином П. Оправхатою⁷². Про приєднання до Ковалівського комітету УСС і, водночас, до Всеросійського селянського союзу заявили також селяни села Семенівка Кантакузької волості того ж Пирятинського повіту⁷³, а також сіл Калеберда, Сушки, Прохорівка Золотоносського повіту Полтавської губернії⁷⁴. Згодом вищезазначений комітет об'єднав вже села чотирьох волостей. Представники Ковалівського комітету мали намір взяти участь у з'їзді селян від усієї України в м. Києві, запланованому на 5 січня 1906 р., і делегувати на нього 4-ох представників (відповідно до кількості включених до спілки волостей). Для допомоги в організації Українського селянського з'їзду комітетом 8 грудня 1905 р. було зібрано 5 руб. та надіслано до редакції газети «Хлібороб» з проханням передати їх «куди треба»⁷⁵.

Діяльність Ковалівської Української селянської спілки і її керівника високо оцінював видатний український громадсько-політичний діяч член УДП (згодом – УДРП) Євген Чикаленко, що й сам проводив агітацію за об'єднання в селянську спілку селян с. Кононівки Ковалівської волості⁷⁶. Натомість Д. Дорошенко зауважив у своїх спогадах, що П.Оправхата пізніше виявився провокатором⁷⁷. Дійсно, в період реакції 1907 р. в Києві була надрукована його брошура, в якій висміювався революційний рух взагалі та участь у ньому селянства зокрема⁷⁸. Але таких самих поглядів П.Оправхата дотримувався і 1905 р., що проявилось в його прагненні утримати селян від погромницьких дій та втягнути їх в організовану боротьбу за свої права⁷⁹. Вважаємо, що активна його участь в утворенні Української селянської спілки на місцевому та робота з організації Українського селянського з'їзду на центральному рівнях не дає підстави вважати його провокатором, а сам П.Оправхата у своїй діяльності, очевидно, стояв на національно-ліберальному ґрунті.

Отже, ініціатива створення УСС і скликання Всеукраїнського з'їзду селян отримала найбільшу підтримку на Полтавщині, що було обумовлено діяльністю національно свідомої інтелігенції та українських політичних партій.

Іншим важливим центром підготовки означених ініціатив стала Київська губернія. Тут з подачі С.Єфремова та М.Левицького за допомогою наближеної до них сільської інтелігенції на села були поширені ідеї Української селянської спілки. На Сквирщині таким популяризатором став член РУП-УСДРП Л.Юркевич. У Звенигородському повіті агітацією займався член УДРП В. Доманицький⁸⁰. Останній у себе на батьківщині в с. Колодистому та навколишніх населених пунктах проводив агітацію за програмою ВСС, результатом чого стало складання і підписання відповідних присудів⁸¹. В деяких селах на Звенигородщині, зокрема й тих, де агітував В.Доманицький, окрім загальних

вимог ВСС до присудів було включене й положення про те, «щоб всі наші внутрішні справи не в Петербурзі десь вирішувалися, а в Києві, де має бути друга Рада для всіх губерній, в яких мешкають українці: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Курської (частини), Орловської (частини), Катеринославської, Херсонської, Чорноморщини. В судах та інституціях має бути заведена українська мова, бо вона одна лише й зрозуміла для нас»⁸². В с. Ступична того ж повіту на початку 1906 р. в присуд також було включене положення про те «щоб наша українська земля належала українському народові – нам українцям... Щоб управлялись ми вибраними від нас же українців українцям»⁸³.

Селянин м. Кагарлик Київської губернії Л.С.Петрунін, що працював разом із С.Єфремовим в редакції газети «Громадська думка», зберігав з метою подальшого розповсюдження між селянами листівки ВСС «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом», брошури «Всероссийські селянські з'їзди і Всероссийська селянська спілка» та «Перший Всероссийський з'їзд», а також марксистську літературу, програми УДРП та Партії конституційних демократів⁸⁴.

Відвідати Всеукраїнський селянський з'їзд мали намір і згадувані вже представники Київщини, що на листопадовому з'їзді ВСС репрезентували Українську соціал-демократичну спілку і брали участь у окремій нараді селянських делегатів з України. Відомо, що вони прагнули збільшити представництво соціал-демократів на з'їзді в Києві, надсилаючи їм запрошення⁸⁵.

В с. Березняки Черкаського повіту Київської губернії за сприяння дочки священика Г.М.Лукомської, котра проводила агітацію в дусі РУПу та ВСС, було прийнято присуд на основі платформи Українського селянського з'їзду. У присуді висловлено жаль з приводу неможливості послати свого делегата на з'їзд, а також зазначалося: «Вивчаючи шановне зібрання, бажаємо йому успіху та співчуття у громади»⁸⁶.

З жандармського листування відомо також, що на з'їзд у Київ збиралися їхати і деякі селяни Чигиринського повіту Київської губернії⁸⁷. На з'їзд тут покладалися особливо великі надії, а тому, коли його було заборонено Київським губернатором, селяни с. Ярового Чигиринського повіту 27 грудня 1905 року провели сход, на якому уклали присуд з проханням «відміни вказаної постанови, оскільки наше становище безправного та бідного вимагає втілення хоча б поліційних заходів задля утримання голодного і озлобленого населення від якихось руйнівних дій»⁸⁸.

Агітація за участь у з'їзді проводилася і в інших губерніях України. Український соціал-демократ П.Блонський агітував серед жителів містечка Смотрич Кам'янецького повіту Подільської губернії. Він радив «обрати від кожної волості по чоловіку і послати в Київ на селянський з'їзд, який буде 5 січня 1906 року»⁸⁹.

Брат П.Блонського – Ю.Блонський та О.Юрчишин проводили агітацію в тому ж дусі в Ляцкорунській волості Кам'янецького повіту. 27 грудня 1905 р. у м. Ляцкорунь під їх керівництвом відбувся схід, на якому зібралися селяни вказаного містечка та сіл Дрепалівки, Мар'янівки, Летава. П.Блонський запропонував селяням обрати від їхньої волості одного делегата на Всеукраїнський селянський з'їзд в м. Київ. Також П.Блонський прочитав присутнім брошуру «Український селянський з'їзд»⁹⁰.

Проводилася відповідна агітація і в с. Торков Брацлавського повіту Подільської губернії. Тут син місцевого землевласника, учень чоловічої Немирівської гімназії

М.Фредро в грудні 1905 р. зібрав 40 селян, читав їм антиурядові заклики та радив надіслати в Київ уповноважених від товариства, де, за його словами, «існує Дума з селян»⁹¹.

На Поділлі також розповсюджувався україномовний варіант найпопулярнішої листівки ВСС під назвою «Чого хочуть ті, котри ходять з червоним прапором». Окремі екземпляри означених листівок були знайдені біля казенних винних крамниць сіл Глібова, Гарби та Крилюк. Окрім ознайомлення з основними завданнями революційного руху (тими ж, що і в оригінальній прокламації) в означеній листівці пропонувалося селянам складати присуди і надсилати їх у Лубни Полтавської губернії до редакції газети «Хлібороб», а також повідомлялося про запланований на 5 січня у Києві Всеукраїнський селянський з'їзд⁹².

На Чернігівщині в Глухівському повіті агітацію за утворення Української селянської спілки проводила «група селян-українців». 4 грудня 1905 р. вона випустила велику гектографічну прокламацію українською мовою під назвою «Про селянський з'їзд у Москві». В ній висувалися вимоги скликання Установчих зборів та передачі землі без викупу всім, хто на ній працює, а також обстоювалися права українців на використання рідної мови. Наприкінці прокламації пропонувалося приєднуватися до УСС⁹³. Можна припустити, що діяльність «групи глухівських селян-українців» була тісно пов'язана з діяльністю РУП, осередок якої широко розгорнув свою діяльність у той час у селах Глухівщини⁹⁴.

Селянин с. Кропивни Новозибківського повіту Чернігівської губернії⁹⁵, учасник листопадового делегатського з'їзду ВСС⁹⁶ та член його Головного комітету⁹⁷ Ф.Медведев у проведенні пропаганди за утворення селянських союзів серед українських селян він активно використовував літературу УРП, яку отримував безпосередньо від С. Єфремова. За словами Сергія Олександровича, переважна більшість таких «спеціалістів-агітаторів» належала до ПСР, або поділяла есерівські погляди, що, однак, не заважало їм в своїй діяльності стояти на національному ґрунті та поширювати ідеї Української селянської спілки⁹⁸. Очевидно, що до подібних агітаторів можна віднести і колишнього учня Ніжинського технічного училища Д.Стаценка, що привіз із Києва в Ніжин для подальшого розповсюдження значну кількість україномовної літератури УРП та ВСС⁹⁹.

Ідея скликання Всеукраїнського з'їзду здобула певну підтримку у с. Хороше Озеро Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де в середині грудня 1905 року неодноразово влаштовувалися мітинги. Їх організатором був учитель Г.Судьбін. На одному з них було обрано 4 делегати та зібрані кошти для поїздки останніх на Український селянський з'їзд у м. Київ. Однак, коли розпочалися переслідування і поліцейні арешти, делегати відмовилися їхати на з'їзд¹⁰⁰.

В с. Мартиновка того ж Борзнянського повіту вчитель Тхоржевський в грудні 1905 р. пропонував селянам створити селянський союз і надіслати уповноважених на запланований в січні 1906 р. в м. Києві селянський з'їзд¹⁰¹.

Звільнений в запас армії колишній писар А.М.Дражевський 27 листопада 1905 р. на сільському сході в слободі Кременній Куп'янського повіту Харківської губернії запропонував селянам приєднатися до Всеросійського селянського союзу та обрати уповноваженого для присутності на з'їзді в м. Києві. Тоді ж на сході було обрано сільський комітет ВСС з 7 осіб, в який увійшов і сам А.М.Дражевський. Йому ж було до-

ручено бути присутнім на запланованому на грудень 1905 р. в м. Києві з'їзді обласного селянського союзу¹⁰².

Відомо, що від Донеччини на ВСУ селян мав поїхати хтось із братів Мазуренків¹⁰³. На Єфремово-Степанівському сільському сході в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського на з'їзд до Києва було делеговано І.Абрамова, якому на дорогу зібрали 45 руб. На намічений з'їзд тут поклали великі надії і чекали його директив. З цієї причини були скасовані вибори старшини Єфремово-Степанівської волості. Вважалося, що на з'їзді у Києві буде вироблено порядок вибору сільських посадових осіб та після повернення звітти делегата, планувалося провести вибори волосного старшини. Кандидатом на цю посаду намічено також І. Абрамова¹⁰⁴.

Збиралися на Всеукраїнський селянський з'їзд і селяни Волині. Так, троє з них (очевидно, делегатів з'їзду) с. Ємільчина Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в грудні 1905 р. приїхали в Київ та помилково звернулися за довідкою до редакції чорносотенної великоросійської шовіністичної газети «Киевлянин». Безпосередньо від її головного редактора Д.І.Піхна вони з подивом дізналися, що «ніякого селянського з'їзду ні у Києві, ні в Москві не буде, а той з'їзд, що був у Москві, був з'їздом не селян, а брехунів та бунтарів»¹⁰⁵. Така оцінка цілком відповідала консервативно-монархічним поглядам Д.І.Піхна та редагованої ним газети.

Хоча ідея скликання УСЗ та організації УСС здобула значну підтримку, все ж вона не реалізувалася у всеукраїнському масштабі. Цьому завадили, насамперед, репресії властей: у місті Києві було оголошено військовий стан, проводилися арешти організаторів Селянських союзів. Шкодила також незгода між українськими національними партіями¹⁰⁶ та нерівномірний ступінь їх впливу на всій етнічній території підросійської України.

Необхідно зазначити, що селяни тих губерній України, де великим був вплив загальноросійських політичних сил, також призначили свої альтернативні з'їзди на початок січня 1906 р. Так, 5 січня того року було проведено третій з'їзд Селянського союзу Катеринославської губернії, що відбувся, незважаючи на запроваджені владою посилені заходи безпеки¹⁰⁷. На 9 січня 1906 р. у с. Веселому Мелітопольського повіту було заплановано проведення з'їзду селян Таврійської губернії, але він не відбувся у зв'язку зі вжитими владою запобіжними заходами¹⁰⁸. Було заарештовано більше 100-а селян-депутатів¹⁰⁹. Можна припустити, що в той же час, що і Український селянський з'їзд, мав проходити також з'їзд селян Сумського повіту Харківської губернії, оскільки перший з'їзд представників сіл Борзнянського повіту Чернігівської губернії, що відбувся наприкінці 1905 р., обрав по двох делегатів та намітив два кандидати для поїздки на Київський чи Сумський з'їзд селянського союзу¹¹⁰.

З'їзд у Києві не відбувся і УСС не була утворена, однак саме на початку 1906 року в Україні було зроблено спробу утворити інше об'єднання – Українську селянську партію, яка мала на меті «пробуджувати національну та класову свідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю й щастя робочих мас»¹¹¹. Ця партія заявила про себе в першому і єдиному числі газети «Запорожжє». Оглядач українського соціал-демократичного журналу вірно підмітив ідейну близькість УСП і Селянської спілки. Однак немає даних, які б засвідчили їх організаційний зв'язок між собою. Невідомі й факти роботи Селянської партії серед селянства¹¹².

Зрештою, ідея утворення Всеукраїнської селянської спілки не була остаточно похована наступом властей. У 1906 р. вона відродилася в дещо іншій інтерпретації. 21 серпня того року відбувся делегатський з'їзд Подільського району ВСС, котрий висловив побажання, щоб на наступному Всеросійському з'їзді прийняли рішення про створення Всеукраїнської області, «в яку б увійшла вся Південна Росія»¹¹³.

Таким чином, нами було зроблено огляд роботи, спрямованої на скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки. Ці ініціативи належали нараді українських делегатів листопадового делегатського з'їзду ВСС. Найбільшого розмаху вона набула на Полтавщині, але проводилася по всій етнічній території підросійської України від Донецького округу області Війська Донського до Волині. Очолювали цей процес представники національно свідомої інтелігенції та члени українських політичних партій (РУП-УСДРП, УДП, УРП, УДРП, Української соціал-демократичної спілки). Важливу роль відігравала також українська преса, а особливо газета «Хлібороб» усі номери якої було присвячено справі організації Українського селянського з'їзду. Прецедент утворення Української селянської спілки ми маємо в Ковалівській волості Пирятинського повіту Полтавської губернії. Українська селянська спілка формувалася як невід'ємна складова частина Всеросійського селянського союзу. Вона мала бути пов'язаною з останнім на федеративних началах. Фактичним керівником Української селянської спілки був С. Єфремов. Причинами невдач обох справ був початок періоду реакції після найвищого підйому революції та особиста заборона з'їзду Київським губернатором.

Загалом, спроба проведення загальноукраїнської організації селянства сприяла зростанню національної свідомості селянства і поширенню його союзів в Україні.

---

¹ Федьков О.М. «Селяни усієї України єднайтеся!» (З історії боротьби за скликання Українського селянського з'їзду наприкінці 1905 – на початку 1906 років) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 2: В 2-х томах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.1. – С.97.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.274. – Оп. 1. – Спр.1529. – Арк. 17.; Шемет В. Про селянський з'їзд // Хлібороб. – 1905. – №3. – 28 листопада. – С.1.

³ Дорошенко Д.І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег-Манітоба, 1949. – С.78.

⁴ Дорошенко Д.І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег-Манітоба, 1949. – С.78–79.

⁵ Свідзінський М. Названа праця – 1928.–№ 6. – С.160.

⁶ Симонова М.С. Крестьянский союз Всероссийский // Советская историческая энциклопедия. – Москва. Энциклопедия, 1965. – Т.8. – С.110.; Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). – Б. м. в. Б. р.в. – С.19.

⁷ Там же.

⁸ Куреньшев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. – Москва, 2004. – С.130.

⁹ Кирюхина Е.И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – Ки-

- ров: Кировское книжное издательство, 1956. – Вып. 10. – С. 93.; *Мазуренко В.* Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – № 2. – С. 41.; ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 6, 7.
- ¹¹ *Федьков О. М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та неспартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 101.; ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2326. – 127-127 зв.
- ¹² *Мазуренко В.* Наше село в 1905 году // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 41.
- ¹³ ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.
- ¹⁴ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 211.
- ¹⁵ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.
- ¹⁶ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 212.
- ¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 3. – Спр. 190. – Арк. 2-3.
- ¹⁸ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.
- ¹⁹ Там само. – С. 70.
- ²⁰ Там само – С. 71.
- ²¹ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. – С. 79.
- ²² ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 557. – Арк. 127-128, 151-152; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 563-565;
- ²³ Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 42, 63, 155.
- ²⁴ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 959. – Арк. 2-4, 18; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 188. – Арк. 14-14 зв.
- ²⁵ *Федьков О. М.* «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.
- ²⁶ Державний архів Полтавської області. – Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора. – Оп. 1. – Спр. 51. Переписка с уездными исправниками губернии о революционном движении в Лубенском уезде (24 грудня 1905 – 2 вересня 1906 р.) – 3-4 зв.
- ²⁷ *Федьков О. М.* Назв. праця. – С. 97.; ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.
- ²⁸ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2002-2003, – Т. 1: на зламі століть (кінець ХІХ ст. - 1917 р.) – 2002. – С. 178.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 3.
- ³⁰ Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 4.
- ³¹ Звістка про Український селянський з'їзд у Києві // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С. 4.
- ³² *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 72.
- ³³ Звістка про Український селянський з'їзд у Києві. – С. 4.
- ³⁴ *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 72.
- ³⁵ *Федьков О. М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки. – С. 3.
- ³⁶ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. – С. 79.
- ³⁷ *Мірза-Авяканц Н.* Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – С. 42.; *Христюк П.* 1905 рік на Україні. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – С. 101.
- ³⁸ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. – С. 79.
- ³⁹ *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 75-78.
- ⁴⁰ *Бойко Н.* Єфремов С. – представник української політичної еліти початку ХХ століття (Нарис політичної біографії) // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 146.

- ⁴¹ Отмена предположенного собрания крестьян в г. Киеве 5 и 6 января 1906 года // Киевские отклики. – 1905. – № 337. – 18 (31) декабря. – С.3; Київський комітет організації селянського з'їзду оповіщає // Полтавщина. – 1906. – № 1. – 1 (14) января. – С.3.
- ⁴² *Єфремов С.* Назв. праця. – С.84.
- ⁴³ *Христюк П.* 1905 рік на Україні. – Х.,1925. – С.146.
- ⁴⁴ *Федьков О.М.* «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С.97.
- ⁴⁵ Народня справа. – 1906. – № 1. – 8 січня. – С. 1.
- ⁴⁶ Высший подъём революции 1905 – 1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь-декабрь 1905 года. – Москва, 1955. – Ч.1. – С.55.
- ⁴⁷ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.97.
- ⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр.1529. – Арк. 17.
- ⁴⁹ *Єфремов С.* Назв. праця. – С.72.
- ⁵⁰ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.97.
- ⁵¹ Українське життя // Хлібороб. – 1905. – №4. – 7 грудня. – С.3-4.
- ⁵² До Української інтелігенції // Хлібороб. – 1905. – №4. – 7 грудня. – С.3.
- ⁵³ *Рибалка І.К.* Історія України. – Х.,1997. – Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – С.357.
- ⁵⁴ Дописи // Громадська думка. – 1906. – № 10. – 12 січня. – С.4.
- ⁵⁵ Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. – К., 1994 – С.132.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ *Єфремов С.* Назв. праця. – С.73.
- ⁵⁸ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ⁵⁹ *Єфремов С.* Назв. праця. – С.74.
- ⁶⁰ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ⁶¹ Політична історія України XX ст. – Т.1: на зламі століть (кінець XIX ст.-1917 р.). – С.178.
- ⁶² *Оленин Р.* Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссии). – Б. м. в.і., Б. р.в. – С.157.
- ⁶³ По Україні // Громадська думка. – 1906. – №1. – 1 січня. – С.2.
- ⁶⁴ По Україні // Громадська думка. – 1906. – №4. – 4 січня. – С.3.
- ⁶⁵ *Рибалка І.К.* Назв. праця. – С.357.
- ⁶⁶ Приговори // Хлібороб. – 1905. – №4. – 7 грудня. – С.3.
- ⁶⁷ *Свідзінський М.* Назв. праця. – С.157.
- ⁶⁸ Там само. – С.156.
- ⁶⁹ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.; ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 25-28 зв., 33-35 зв.
- ⁷⁰ *Свідзінський М.* Назв. праця. – 1928.–№6. – С.155.
- ⁷¹ Державний архів Полтавської області. – Ф. 138. Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 58-59.
- ⁷² Приговор Ковалівського волосного сходу Пирятинського повіту Полтавської губернії // Хлібороб. – 1905. – № 3. – 28 листопада. – С.2.
- ⁷³ Приговор Семенівського селянського сходу // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С.4.
- ⁷⁴ З Полтавщини с. Прохорівка Золотоношського повіту // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С.4.; Золотоношський повіт // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 грудня. – С.3.; *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ⁷⁵ *Оправхата П.* Вельми шановна редакція // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 грудня. – С.4.
- ⁷⁶ *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907): Документальне художнє видання. – К., 2003. – С.277.
- ⁷⁷ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С.79.
- ⁷⁸ *Оправхата П.* Сільські масовки і революційне селянство. – К., 1907 р. – 20 с.

- ⁷⁹ *Чикаленко Є.* Назв. праця. – С.277.; *Іванов Л.М.* Революція 1905 – 1907 гг. на Україні // Революція 1905 – 1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей. Москва, 1955. – С.108.
- ⁸⁰ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С.212.
- ⁸¹ ДАКО. – Ф.2. – Оп. 222. – Спр. 279. – Арк. 7 зв., 19-22.
- ⁸² Громадська Думка. – 1906. – №5. – 5 січня. – С.2.
- ⁸³ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр.2057. – Арк. 143-144.
- ⁸⁴ *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки. – С.103-104.
- ⁸⁵ *Мазуренко С.П., Мазуренко В.П., Мазуренко Ю.П.* К истории крестьянского движения 1905 г. // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С.26.
- ⁸⁶ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.104.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп. 1. – Спр.1117. – Арк. 3-3 зв.
- ⁸⁸ Высший подъём революции 1905-1907 гг. – Москва, 1956.–Ч.3. кн. первая. – С.273.; *Лось Ф.Є.* Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955. – С.247.
- ⁸⁹ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.103.
- ⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1105. – Арк. 2-3; *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.103.
- ⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 4, 11.
- ⁹² ДАХО. – Ф.281. – Оп. 1. – Спр. 7860. – Арк. 68.
- ⁹³ *Дроздов И.Г.* Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905-1906 гг. // Исторические записки. – Москва, 1940. – Т.9. – С.25.
- ⁹⁴ *Д.Д.* З Глухівського повіту на Чернігівщині // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 3.
- ⁹⁵ *Дроздов И.Г.* Указ. соч. – С.18.
- ⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 7.
- ⁹⁷ *Мазуренко С.П., Мазуренко В.П., Мазуренко Ю.П.* Указ. соч. – С.23.
- ⁹⁸ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С.70.
- ⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп. 1. – Спр. 792. – Арк. 182, 184-184 зв.
- ¹⁰⁰ *Федьков О.М.* «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С.98.
- ¹⁰¹ *Дроздов И.Г.* Указ. соч. – С.19.
- ¹⁰² ЦДІАК України. – Ф.336. – Оп. 1. – Спр. 1386. – Арк. 2; Там само. – Спр. 2911. – Арк. 163.
- ¹⁰³ *Свідзінський М.* Назв. праця. – 1928.–№6. – С.155.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ *Пихно Д.И.* Письмо крестьянам с. Эмильчина. Киев, 28 декабря 1905 г. // *Пихно Д.И.* В осаде. Политические статьи. – К., 1905. – С.374.
- ¹⁰⁶ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ¹⁰⁷ *Александров О.* Селянська спілка перед царським судом. – Х.: Шляхи Революції, 1931. – С.16-17.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – Арк. 15; Там само. – Спр. 4905. – Арк. 1-1 зв.
- ¹⁰⁹ *Кирюхина Е.И.* Указ. соч. – С.115.
- ¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк.30 зв., 32.
- ¹¹¹ *Мірза-Авяканц Н.* Назв. праця. – С.42.
- ¹¹² *Федьков О.М.* Політичні партії... – С.146.
- ¹¹³ *Федьков О.М.* Всероссийский крестьянский союз... – Т.11. – С.157.